

GƏNC TƏDQIQATÇILAR YOUNG RESEARCHERS

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR INTERNATIONAL RELATIONS

TƏRLAN ORUCOVA

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyasının doktorantı

e-mail: terlan.isgenderova@mail.ru

MULTİKULTURALİZM NƏZƏRİYYƏLƏRİ

Tarix boyunca fərqli etnik mənsubiyyətə, mədəniyyətə, dilə, dinə malik qrupların bir yerdə yaşaması bütün cəmiyyətlərdə öhdəsindən gəlinməsi lazım olan vacib məsələlərdən biri olmuşdur. Bəzi dövlətlər öz etnik və mədəni quruluşundan fərqli olan qruplara qarşı sərt siyasət yürüdərək onların fərqliliyini yox etməyə, hətta cəmiyyətdən təcrid etməyə çalışmışlar. Bəzi dövlətlər isə fərqliliklərin bir yerdə yaşaması siyasətini uğurlu bir şəkildə həyata keçirmişdir. Bu çərçivədə multikulturalizm siyasətləri, fərqliliklərin sistem içərisində özünəməxsus xüsusiyyətlərinin varlığını qəbul etməklə qalmır, bunun siyasi, hüquqi və sosial bazasını yaratmağa çalışır. "Multikulturalizm – bir çox cəmiyyətlərin xüsusiyyəti kimi plüralizmin mövcudluğunun etiraf olunması və inkişafı deməkdir. Multikulturalizm mədəni müxtəlifliyin, məsələn azlıqların dilinin müdafiəsi məsələsini öz qarşısına qoyur. Eyni zamanda o, azlıqların mədəniyyəti ilə əsas mədəniyyətin qeyri-bərabər münasibətlərini nəzərdə saxlayır" [21, s. 881].

Multikulturalizm mövzusunda bir-birindən fərqli görüşlər vardır. Buna görə də, bu fərqli yanaşmalar arasındakı ortaq nöqtələri və fərqlilikləri vurğulamaq əhəmiyyət kəsb edir. Multikulturalizm yanaşmasını mənimsəyənlər arasında fərqli qrupların qrup haqlarıyla var olmalarını müdafiə edənlər, qrup haqlarını qəbul edib mədəni dəyərlərin hüquqi sistemə əks etdirilməsini qəbul etməyənlər və fərdi

haqları qəbul edib qrup haqlarının siyasi dəyərləri təhdid etdiyini düşünənlər vardır.

Multikulturalizm nəzəriyyələri başlıca üç qrupda təsnif oluna bilər: kommunitarian multikulturalizm nəzəriyyələri, liberal multikulturalizm nəzəriyyələri və post-kolonyal multikulturalizm nəzəriyyələri.

Kommunitarian görüşə sahib olan alimlər, insanların bəzi hüquqlarının qaynağının ictimai olduğunu müdafiə edirlər. Bir birliyə aid olmaqdan qaynaqlanan - mədəni və linqvistik hüquqlar kimi- hüquqlar sosialdır. Kommunitarian fikri müdafiə edənlərə görə, sosial hüquqlar, insanın yalnız fərdi cəhətdən yaxşı olması ilə əlaqəli deyil. Məhz bu nöqtədə kommunitarianlar, multikulturalizm məsələsini fərdi hüquqlar təməlinə müzakirə edən liberallarla toqquşur. Onlara görə fərdi hüquqlar və ya dövlətin tərəfsizliyi qanunu, əslində çoxluqdan kənarda qalanları qeyri-bərabər mövqeyə endirir. Bu şəkildə kommunitarianlar, liberalların fərdiliyi əbədləşdirdiyini tənqid edərək qrup hüquqlarını müdafiə edirlər [6, s.159-160].

Kommunitarian fikri dəstəkləyən mütəfəkkirlərin ortaq nöqtəsi "mədəniyyətlərin tanınması" məsələsindədir. Multikulturalizmə kommunitarian dünyagörüşüylə yaxınlaşan Riçard Senet və Çarlz Teylor kimi bəzi alimlər, "mədəniyyətlərin tanınması" perspektiviylə hər kəsə öz kimliyini inkişaf etdirə bilməsi üçün bərabər şans verilməsi lazım olduğunu

müdafiə edirlər. "Tanınma" faktının əhəmiyyətini ifadə edən Çarlz Teylor bunun şəxsiyyət ilə əlaqəsinin əhəmiyyətli olduğuna diqqət çəkir. Əslində hər bir fərdin özü olma məsələsində orijinal yolu olduğunu ifadə edən Herderdən ilhamlanan Teylor, özünü reallaşdırma və özünün tanınmasının gerçək bir yenilik olduğunu düşünür. O tanınma faktının ancaq demokratik cəmiyyətlərdə reallaşa biləcəyinə inanır və bu sayədə iyerarxik cəmiyyət quruluşunun dağılacağına inanır [18, s. 24-25].

Mədəniyyətlərin tanınması mövzusunda kommunitarian alimlər, bu prosesin tək tərəfli olmadığını və yalnız fərdi səviyyədə müzakirə olunmaması lazım olduğunu deyir. Onlara görə, bir sıra problemlər yaratsa da, fərqliliklərin ictimai sahədə tanınması və strukturca dəyişikliklərə gedilməsi lazımlıdır. Bu məzmununda Teylor tanınmanın monoloji deyil, diaoloji şəkildə ola biləcəyinə inanır. Teylorla görə insanların öz kimliklərini kəşf etmələri izolasiya şəraitində reallaşa bilməz. Əksinə bu müddət, başqalarıyla qismən ictimai, qismən daxili bir dialoq müzakirəsidir. Bu səbəbdən "tanınma" ictimai bir hərəkətdir. Ancaq Teylor, fərdi və ictimai tanınma şəkilləri olduğunu qeyd edir. Ona görə fərdi səviyyədə kimliyin formalaşmasını anlamaq, digərləriylə davam edən bir dialoqda mühüm mübarizəni əks etdirir. Lakin ictimai sahədə bərabər tanınma, çox daha böyük bir oyundur. Çünki ictimai hüquqlar, səsvermə hüququ kimi ictimai və iqtisadi mühiti maraqlandıran ikinci növ tanınma olduqca mübahisəli bir məsələdir [18, s.32-38].

Kommunitarian fikri müdafiə edən başqa bir alim Rayne Baubök "tanınma qaydasının qarşılıqlılıq ehtiva etdiyini" qeyd edir. Ona görə tanınmada əhəmiyyətli olan, ictimai strukturların və qurumların dəyişməsinin lazımlılığının qəbul edilməsidir. Çünki bir cəmiyyətdə qarşılıqlı uyuma yalnız mədəni tanınma ilə nail olmaq olmaz. Qarşılıqlı uyğunlaşma üçün lazımi yerdə struktur dəyişikliklərə gedilməli və etnik azlıqlar üçün struktur bərabərlik təmin edilməlidir [5, s.119]. Jopkeyə görə qrup kimliyi siyasi hüquqlar məsələsi gündəliyə gələndə mübahisəli hala gəlir.

Ona görə multikulturalizm; etnik, irqi, dini və cinsi olaraq fərqli qrupların tanınması və bu qruplara bərabər haqların təmin edilməsi olaraq müəyyən edilməlidir. Bu, qrup kimliyinin ictimai tanınması mənasını verir [9, s.285].

Teylor universal olaraq fərqliliyin bərabər olaraq qəbul edilməsinin son zamanlarda mədəniyyətlərarası əlaqələr məzmununda da gündəmə gəldiyini ifadə edir. Ona görə Avropa və ya ağların dominantlığı, başqa mədəniyyətlərə yuxarıdan aşağı baxmalarına səbəb olur. Teylor, bu mədəniyyətlərə layiq olduqları dəyərin verilməsi lazım olduğunu müdafiə edir. Ona görə fərqli mədəniyyətləri bərabər dəyərdə tanıma istəyi, yalnız onların yaşamasına icazə vermək deyil. Tanınma, eyni zamanda onların dəyərini qəbul etmə mənasına gəlir. Taylor multikultural cəmiyyətlərdə, cəmiyyəti meydana gətirən qrupların bir-birlərinə bərabər səviyyədə dəyər vermədiklərinə görə ayrışma yaşandığını düşünür [18, s.42]. Yəni Teylor, multikulturalizm anlayışını fərdlər üzərindən deyil, birlikçi (kommunitarian) görüş oxunda, cəmiyyəti meydana gətirən fərqli qruplar üzərindən qiymətləndirir.

Multikulturalizmin kommunitarian görüş oxunda yaxınlaşan nəzəriyyəçilər, bir cəmiyyətdəki fərqli qrupların tanınmalarının üzərində dayanırlar. Qrupların tanınmalarının, qarşılıqlı təsir halında ola biləcəyini vurğulayırlar. Üstəlik tanınmanın bu birliklərə yalnız müəyyən hüquqi haqlar verilərək məhdudlaşdırıla biləcəyinə qarşı çıxırlar. Çünki onlar, cəmiyyəti meydana gətirən mədəni dəyər və simvolların qanuni olduğunu düşünür və bu birliklərin fərqli şəkildə varlıqlarını davam etdirmələrinə imkan yaradacaq strukturun yaranmasına əhəmiyyət verirlər. Bu səbəblə multikulturalizmə fərdi əsasdan çox ictimai əsasda yaxınlaşaraq qrup kimliyi və qrup haqlarını önə çıxarırlar.

Multikulturalizmə liberal yanaşma isə, fərdi əsas götürərək fərdin içindən çıxdığı cəmiyyətin və daha geniş çərçivədə siyasi cəmiyyətin dominant olmadığı bir vəziyyətə idealizə edilir. Bu səbəblə liberallar, qrup haqlarının ümumiləşdirici yanaşmasına soyuq

münasibət göstərirlər. Liberallar ümumiyyətlə, müxtəlif mədəniyyətlərin fərqlilikləriylə birlikdə yaşamasını müdafiə məsələsində birləşirlər. Lakin fərd və qrup haqları arasındakı əlaqələrə yanaşmada və dövlətin bu məsələdə mövqeyi məsələsində fərqlilik nümayiş etdirirlər. Bu baxımdan liberallar arasında da multikulturalizm və multikulturalizm siyasətlərinə yanaşmada fərqli meyllər vardır. Klassik liberallar multikultural kimlik siyasətini, liberal bərabərliyə təhdid olaraq görürlər və dövlətin qrup haqlarını vurğulamalarının gərəksiz olduğunu müdafiə edirlər. Buna qarşılıq olaraq, müasir liberallar, müxtəlif qruplara fərqli davranılmasına müsbət yanaşırlar və multikulturalizm siyasətini dəstəkləyirlər. Qısaca klassik liberallar zəif multikulturalizm siyasətini, müasir liberallar sərt multikulturalizm siyasətini dəstəklədiyini deyə bilərik. Zəif multikulturalizm siyasətlərində mədəni fərqliliklər tanınır və miqrantların öz mədəniyyətlərini qorumaları və davam etdirmələrinə dair heç bir problem yoxdur. Amma hüquq, hökumət, təhsil kimi ictimai sahələrdə hakim cəmiyyətin normalarını mənimsənilməsi gözlənilir. Fərqliliklər tanınır, amma qrup haqları təminat altına alınmır [20, s. 6]. Daha ətraflı desək, "Multikulturalizmin zəif forması etnik-millət azlıqlara öz etnik-mədəni dəyərlərini qorumaq üçün imkan yaradır. Lakin azlıqlar öz imkanları ilə etnik-mədəni dəyərlərini qorumaq iqtidarında olmadıqlarına görə yaranmış situasiyada cəmiyyətdəki hakim etnik-mədəni dəyərlərin qəbul edilməsini ən optimal çıxış yolu kimi dəyərləndirirlər. Onlar elə bir vəziyyətə düşürlər ki, onlara bilərəkdən, xarici təzyiq olmadan, öz istəkləri ilə titul xalqın etnik-mədəni dəyərlərini qəbul etmək sərf edir. Öz mədəni kimliyini, etnik-mədəni dəyərlərini qorumaq isə çətin olur, baha başa gəlir. Mövcud vəziyyətdə azlıqların başqa çıxış yolu olmadığına görə, onlar könüllü şəkildə etnik-mədəni dəyərlərini qorumaq fikrindən tamamilə də olmasa müəyyən dərəcədə əl çəkirlər və bununla da yaşadıkları cəmiyyətə inteqrasiya olunmağı praktiki cəhətdən daha əlverişli hesab edirlər" [1, s. 109]. Klassik liberal

mütəfəkkir olan Kukatasa görə zəif multikulturalizm yanaşması, mədəni fərqliliyin cəmiyyətdə yayılmasının qarşısını almaq məqsədi güdmür və bu fərqliliklərin assimilyasiyanı planlaşdırmır. Ona görə multikultural dünya görüşü, bir cəmiyyətə yeni daxil olanların fərqliliyini qəbul etməyə meyllidir. "Qapılar cəmiyyətə girmək istəyən hər kəsə açıq olmalıdır" fikrini müdafiə edən Kukatasa görə, əslində zəif və güclü multikulturalizm mövqeləri arasında dərəcə fərqi var. İkisinin də mənşəyi liberal siyasi nəzəriyyədir. Xüsusilə də zəif multikulturalizmin kökü klassik liberalizmdə, güclü multikulturalizmin mənşəyi müasir liberalizmdir [11, s. 7-8]. Kukatas buradakı təsnifatında zəif multikulturalizmi, multikulturalizm faktını tanıyarkən onu dövlət müdaxiləsi ilə qorumağı inkar etməkdə olduğunu bildirir. Güclü multikulturalizmin isə multikulturalizm faktını tanımaqla kifayətlənməyib dövləti müdaxiləyə, qrup hüquqlarını tanımağa dəvət etməkdə olduğunu qəbul edir. Kukatas dövlətin azlıq qruplarına qarşı "mədəni inteqrasiya" kimi siyasətlər yerinə "siyasi bitərəflik" mövqeyi tutması lazım olduğunu ifadə edir [12, s. 111]. Bu, qrup hüquqları ilə deyil, yalnız fərdi hüquqların təmin edilməsi mümkündür. Çünki liberal bir dövlətin rolu, təhlükəsizliyi təmin etmək və insan haqlarının zərər görməsinə mane olmaqdır. Dövlətin azlıqlara xüsusi hüquqlar tanıması, dövlətin fərdlərə qarşı neytral olan mövqeyindən kənara çıxması deməkdir. Halbuki liberal bir dövlətin vəzifəsi vətəndaşlarına öz yaxşı həyatlarını yaşamaları, ya da fərdi xeyallarına rahat çatmaq üçün lazımı hüquqi çərçivə təmin etməklə məhduddur. Kukatasa görə buradakı ideal üsul; Liberal multikultural cəmiyyətlərin üzvlük axtaran, kənardan gələnlərə qarşı cəsarətləndirici və ya cəsarətlərini qıran üsullarla yanaşmamasıdır. Dövlət, yeni cəmiyyətə inteqrasiya olmağa yol axtaranların və öz əcnəb və inanclarını davam etdirməyi seçənlərin yollarına müdaxilə etməməlidir [11, s. 12]. Bu çərçivədə Kukatas fərqliliklərin yalnız xoş görülməyib eyni zamanda dəstəkləndiyi yəni müsbət tədbirlərin alındığı sərt multikul-

turalizmə qarşı çıxır. Çünki zəif multikulturalizmi müdafiə edən Kukatas, qrupların yalnız fərdlərin həyatlarına təsir etdiyi dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu irəli sürür [11, s. 8]. Ona görə, mədəni qruplar, üzvlərinin qanuni olan və səlahiyyət verdiyi könüllü münasibətlər kimi qəbul edilməlidir. Bu qrupu tanımağın lazım olan yeganə şərti, üzvlərinin qrupdan ayrılmağı seçməməsidir [12, s. 116].

Multikulturalizmin zəif formasından fərqli olaraq onun güclü forması milli azlıqlara öz etnik-mədəni dəyərlərini qorumaq üçün azadlıq verməklə yanaşı onların yaşadıkları cəmiyyətin bütün sahələrində fəal iştirak etmələri üçün hər cür şəraitin yaradılmasını tələb edir. Multikulturalizmin güclü forması cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliyə münasibətdə dözümlüyn nümayiş etdirilməsi ilə kifayətlənir. O, bu müxtəlifliyin dövlət tərəfindən qorunmasını və inkişaf etdirilməsini, onun maddi, hüquqi və mənəvi cəhətdən dəstəklənməsini vacib hesab edir [1, s.110]. Sərt multikulturalizmdə mədəni cəhətdən fərqli qrupların güclü, rəsmi və konstitusion olaraq tanınması əsasdır [17, s. 89].

Müasir liberallar, multikulturalizmə özünə hörmət perspektivində yanaşırlar. Ancaq bu bərabər şərait ya da bərabər bazar şəraitində meydana gələn bir bərabərsizlik deyil. İnsanların seçmədiyi, onların məruz qaldığı bir bərabərsizlikdir. Bu dezavantaja (çətin vəziyyətə) görə azlıq qrupuna mənsub olan fərdlər haqlarını və azadlıqlarını istədikləri kimi həyata keçirə bilmirlər. Elə bu səbəbdən müasir liberallar üçün bu bərabərsizliklərin balanslaşdırılaraq, dezavantajlı qruplara haqlarının verilməsi vacibdir. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün müasir liberallar, multikulturalizm siyasətləri və ya azlıqlara qrup haqlarının verilməsini dəstəkləmir. (Məsələn Brayan Barri multikulturalizm siyasətlərinə qarşı çıxır). Bu fikri müdafiə edənlər, bərabərsizliyi davam etdirən qanunların aradan qaldırılmasını və bəlkə də azlıq qruplarına çoxdan qrup haqlarının verilməsi lazım olduğunu dilə gətirirlər. Məsələn; Əksəriyyət dilinin hakim olduğu bir ölkədə, bu qruplara öz dillərində

təhsil hüququ verməlidir, ya da iş yerində öz milli geyimlərinə (Yəhudi kişilərin başlarına taxdıqları kipanın Amerikada, müsəlman qadınların hicabının Fransada problem olması kimi) icazə verilməlidir. Həmçinin mədəni azlıqlar, öz inanclarına qarşı olduğu halda bəzi məsuliyyətlərdən azad oluna bilməlidir [7, s.109, 111; 13, s. 77]. Onlar, bunun sadəcə qrupa hörmətlə yanaşı mümkün olduğuna inanır. Müasir liberallara görə, bir mədəniyyətə hörmət etmədən həmin mədəniyyətə mənsub fərdlərə hörmət etmək olmur.

Müasir liberallara görə bir cəmiyyətdə azlıq qrupları, təbii olaraq dezavantajlı (çətin) vəziyyətdədir və hakim cəmiyyətə bərabər mövqeyə malik deyil. Ancaq onların ən çox önəm verdiyi məsələ, azlıq qrupu olmağın insanların öz seçimi olmamasıdır [3, 2005]. Ancaq müasir liberallar, yerli xalqlar ilə miqrantlardan ibarət olan etnik azlıqları ayrı kateqoriyada qiymətləndirmələrinə görə tənqid edilə bilər. Çünki onlara görə miqrantlar iqtisadi qazanc əldə etmək üçün başqa ölkəyə köç etdikləri üçün öz milli mədəniyyətlərindən ayrılmağı seçmişlər. [7, s.113].

Müasir dövrdə çox cəmiyyət mədəniyyət baxımından yekcins deyil, onlar dini, mədəni və ya etnik fərqliliklərə malikdirlər. Kimlikaya görə ulus dövlətlər yekcins cəmiyyətlər yaratmağa çalışmışlar, amma insanlar arasındakı fərqlilikləri yonmaqda uğur qazana bilməmişlər. Bu səbəblə liberal ulus dövləti, artıq fərqliliklərin var olduğu gerçəyini tanımalı və həm iqtisadi, həm də mədəni olaraq bir multikultural cəmiyyət yaratmaq üçün lazımı addımları atmalıdır. Çünki Kimlikaya görə həqiqi bərabərlik, fərqli qruplara fərqli münasibət göstərilərək təmin oluna bilər. Bu məqamda Kimlika, qrupların ehtiyaclarına cavab verməyən münasibətlərin bərabər hüquqlu olmayacağını ifadə edir. Kimlikanın təklif etdiyi bu bərabərlik, sosial bərabərlikdən daha çox siyasi bir bərabərlikdir. Kimlika bu məqamda edilməsi lazım olanın, qrup haqlarını tanımaq olduğuna inanır. Kimlika milli azlıqları mədəniyyət baxımından səciyyələndirir və bu azlıqlar öz mədəniyyətlərini davam etdirmək

istəyirlərsə, onların fərqli olaraq tanınması lazım olduğunu bildirir [7].

Kimlikaya görə, fərqli qrupların hüquqları üç kateqoriyadan ibarətdir. Bunlardan ilki, öz özünü idarə etmə haqqıdır. Kimlika, Birləşmiş Millətlər Müqaviləsinə əsasən bütün xalqların malik olduğu bu hüququ, milli azlıqlar üçün nəzərdə tutur [7, s.27]. Edilməsi lazım olanın, milli azlıqlara mümkün qədər dəstək verilməsi olduğunu deyir. Bu insanların öz qədim torpaqlarında, çoxluq olaraq qalmalarına təminat verilməsi və özlərini idarə etmələrinə şərait yaradılması lazım olduğunu dilə gətirir. Kimlikanın ikinci kateqoriyadakı hüquqları, çox-etnikli hüquqlardır və bunlar keçici olaraq görülməməlidir. Kimlikaya görə çox-etnikli hüquqlar, integrasiyanı dəstəkləməyi qarşısına məqsəd qoymalıdır. İrqiçilik əleyhinə olan bu hüquqlar, dezavantajlı (çətin) vəziyyətdə olanlara qanunlarda (siqhlərin sariq (puggaree) taxmasına icazə verilməsi, ya da Yəhudilər üçün şənbə və müsəlmanlar üçün cümə olan müqəddəs günlərin tətil olması) bəzi istisnaları nəzərdə tutur [7, s.30]. Kimlikanın saymış olduğu üçüncü qrup hüquqları isə xüsusi təmsil haqlarıdır. Bu hüquqlar, dövlətin mərkəzi təmsil müəssisələrində azlıq mədəniyyətlərinin təmsil edilməsi mənasına gəlir [2, s. 90]. Xüsusi təmsil haqları, həm etnik qruplar, həm də milli azlıqlar üçün yeni sosial hərəkətləri əhatə edir. Bunlar irq, etnik mənsubiyyət, ictimai cinsiyyət və ya cinsiyyət qaynaqlı, qabiliyyət əsaslı (ability-based) qrupların uyğun təmsili üçün prioritet tələblərə qarşı haqlardan meydana gəlir. Əgər bu hüquqlar, təzyiq vasitəsi kimi istifadə edilsə müvəqqəti olarlar. Amma öz özünü idarə etməyin nəticəsi olaraq qəbul edilirlərsə müvəqqəti ola bilməzlər [7, s.31-35].

Kimlika milli azlıqlar ilə əlaqələndirilən qrup haqlarının, öz özünü idarə etmə hüquqları, ya da xüsusi təmsil hüquqları ilə bağlı olması lazım olduğuna inanır. Kimlikaya görə bu hüquqlar müvəqqəti deyil, daimi əsasda tanınmalıdır. Çünki bu hüquqlar, milli azlığın əsas haqlarıdır. Şübhəsiz, bu qruplar bəzən ən yaxşı həll olan, olduqları dövlətdən ayrılmağı

seçə bilirlər. Amma ayrılmanın olmadığı şəraitdə, milli azlıqlara muxtariyyət və xüsusi təmsil haqlarından ibarət kombinasiya tətbiq etmək mümkündür. Hər bir halda çox-etnikli dövlətlərdə çox-etnikli hüquqların həyata keçirilməsi lazım olduğunu bildirir. Kimlika, bu etnik qruplara qarşı irqçiliyi və ayrı-seçkiliyi dayandırmaqla bağlı siyasətlərlə paralel olaraq təhsil, müsbət ayrı-seçkiliyin bəzi növləri, dini əməlləri pozan bəzi qaydalardan sərbəstlik və mədəni təcrübələr üçün dövlət resursları vermək kimi məsələlərlə bağlı hüquqların verilməsi lazım olduğunu müdafiə edir [7, s.13].

Kukatas, liberalizmin hər kəsin öz həyatını davam etdirməkdə fərdi azadlığın əhəmiyyətini vurğulayan bir doktrina olduğunu bildirir. Bu səbəblə liberalizm, multikulturalizmə müsbət yanaşan bir doktrinadır. Çünki liberal ənənələrə görə azlıqların davranışları və ya fərqliliklərinə təzyiq yox, tolerantlıq göstərilməlidir. Bunun mənası, liberal cəmiyyətdə azlıq mədəniyyətlərinin qəbul edilməsidir. Ona görə ki, insanlar nə istəmədiyi dəyərləri yaşamaq, nə də dəyərlərinin qadağan olunduğu yerdə yaşamaq məcburiyyətindədir. Əsas liberal qayğı isə fərqli dəyərlərə sahib insanların bir arada yaşarkən münaqişələrin qarşısını alan bəzi üsullar tapmaqdır. Əhəmiyyətli olan, hər kəsin öz dəyərləri ilə yaşamasına prinsiplial olaraq haqq tanınması və ya ən azından dözmədikləri dəyərlərlə yaşamalarının yolunun tapılmasıdır. Kukatas, mədəni fərqliliyin çox vaxt münaqişələri artırmasının bir həqiqət olduğunu və bunun hər zaman asanlıqla həll edilən bir məsələ olmadığını bildirir. Bu səbəblə, fərqli mədəniyyətdən gələn insanların tək bir cəmiyyətdə birlikdə mövcud olması üçün bəzi məsələlərin tənzimlənməsi lazımdır. Ona görə bu məsələdə əhəmiyyətli olan, yalnız ictimai sahədə fərqlərin necə qəbul edilməsi və ya müxtəlifliklərə qarşı necə bir davranış göstəriləcəyi deyil. Bununla bərabər ictimai sahədə nə cür məsələlərin qanuni olacağı da dəqiq olaraq qavranılmalıdır. Bunun mənası məsələni; ictimai nitqin hansı dildə olacağı, hansı təhillərin qəbul ediləcəyi, hansı ənənələrin xoş görüləcəyi, ictimai sahədə hansı stan-

dartların olacağı və hansı mənzərənin gözlə-nəcəyi ilə fərdlərin və cəmiyyətlərin hansı hü-quq və vəzifələrə malik olacağı kimi halların açıq olmasının lazımlı olmasıdır [11, s. 1-2].

Xülasə, Kukatas liberalizmin, münaqişə və ya fərqliliklə qarşılaşdığı zaman sülh yolları axtardığı üçün cəmiyyətdəki mədəni müxtə-lifliyə isti baxdığını bildirir. Bu nöqtədə Kuka-tasın düşüncəsinin ən orijinal tərəfi – fərqli mədəniyyət və adət-ənənələrin, liberalizmə və ya liberal dəyərlərə yaxın olmasa da, onlara xoş münasibət göstərilməsi lazım olduğu an-la-yışını irəli sürməsidir. Bunun mənası, klassik liberal multikultural cəmiyyətin liberal olma-yan bir çox faktoru özündə saxlaması, onları assimilyasiya etməyə və ya ayırmağa çalışma-yıb bunun əvəzinə onlara tolerant yanaşması-dır. Kukatasına görə klassik liberalizm, ümumi (comprehensive) liberalizmə görə daha tole-rantdır. Çünki klassik liberalizm, həm liberal, həm də liberal olmayan dəyərlərə və ya fərqli-liklərə tolerant yanaşan bir çərçivə yaradır. Halbuki müasir liberalizmdə, tolerantlıq yalnız o geniş dəyərləri tanıyan və ya qəbul edən qrup və fərdlərə göstərilir. Ancaq bu yanaşma, bir qrupa xüsusi üstünlüklər və qoruma verilməsi anlamına da gəlmir. Bu, Kukatasına görə, "qor-xunun, narahatçılığın və ya imtiyazın olmadığı bir multikulturalizmdir" [11, s. 13-15].

Nəticə olaraq, onu deyə bilərik ki, libera-lizm içərisində multikulturalizmə dair fərqli yanaşmalar mövcuddur. Kimlika kimi müasir liberallar, fərqliliklərə qarşı dövlətin fəal mü-daxiləsini nəzərdə tuturlar. Kukatas kimi klassik liberallar isə dövlətin fərqliliklərə qarşı, hətta liberal olmayan dəyərlərə belə tolerantlıq göstərərək neytral mövqedə qalmasını müdafiə edirlər. Müasir liberal alimlərin bir qismi; Ku-katasın təklif etdiyi bu tərz multikulturalizm anlayışını, liberalizmin təməlindəki dəyərlərə bağlılıq göstərmədiyi üçün məntiqsiz hesab edirlər [4].

Multikulturalizmə liberalizmdən kənar da baxma və kommunitarian münasibəti genişlən-dirmək məqsədi güdən alimlər, post-kolonyal olaraq adlandırılan qrupu təşkil edirlər [10, s. 7]. Post-kolonyal görüşü dəstəkləyənlər multi-

kulturalizmə fərdi əsaslı münasibəti təklif etmirlər. Bunun əvəzinə, həmin kimlik qrupla-rını formalaşdıran və onları bir arada saxlayan dəyər və simvollar ilə onların qarşılıqlı təsiri-nin əsas olduğu fikrini müdafiə edirlər [8; 14; 15; 19]. Bu mənada, mədəni müxtəlifliyin real və arzu edilən bir şey olduğunu qəbul edən və siyasi həyatını buna görə tənzimləyən cəmi-yəti, yaxşı bir cəmiyyət olaraq qiymətləndirir-lər. Parex bu tərz yaxşı bir cəmiyyətin ancaq dialoq sayəsində yaradıla biləcəyini irəli sürür. Liberal dəyərlərin isə belə tərəfsiz mövqe tuta bilməyəcəyinin üzərində dayanır [15, s. 430-431]. Çünki post-kolonyal mütəfəkkirlərə görə, liberalizm də müəyyən bir dünya görüşünün əks olunmasıdır və öz içində bir mədəniyyət birləşdirir. Bu səbəblə məsələnin həlli bu mə-dəniyyətin kodlarına dayanmamalıdır. Burada post-kolonyal alimlərin müasir liberallara qarşı olduğunu deyə bilərik.

Iverson kimi alimlər müəyyən tarixi bəra-bərsizliklərə görə azlıqların, miqrantların, ya da yerlilərin qurban vəziyyətinə düşdüyünü irəli sürürlər. Daha əvvəlcədən baş vermiş bərabərsizliklərin, inkar edilən hüquqların və azadlıqların, torpaqların alınmış olmasının, mədəni təcrübə və ritualların yox olmasının diqqətə alınması lazım olduğuna inanırlar. Bu səbəblə, belə xalqlara - yerli xalq kimi - müə-yən səlahiyyətlər və ya öz özlərini idarə etmə-ləri üçün muxtar statusun verilməsi lazım olduğunu ifadə edirlər [8, s. 509]. Bu məqam-da müasir liberallar ilə post-kolonyal yanaş-manın bənzərlikləri fərqlərindən çoxdur.

Ceyms Tulliyə görə liberalizm, bu gün üçün fərqli cəmiyyətlərin və mədəniyyətlərin ortaq dili kimi qəbul edilir. Əslində liberalizmin dili, Qərb təcrübəsindən gəlməyənlər üçün yad dildir. Bu dil alternativlərindən daha ideal bir dil olduğu üçün ortaq dil halına gəlmişdir [19, s.12,17]. Bu çərçivədə post-kolonyal alimlər, multikulturalizmə və mədəniyyətlər arası qar-sılıqlı təsirə münasibətdə, tarixi və mədəni arxa planı da nəzərə almağı təklif edirlər və liberalizmin və liberal siyasət dilinin qeyri-qərb cəmiyyətləri üçün eyni məna ifadə etmə-diyini qeyd edirlər. Onlar, mübahisənin

başlanğıc nöqtəsini liberalizmdən də əvvələ aparmağı düzgün hesab edirlər [16]. Bu şəkildə post-kolonyallar, mədəniyyətlər arası hakimiyyət münasibətlərinin formalaşması proseslərinin vurğulanmasının vacib olduğunu qeyd edirlər.

Post-kolonyal alimlərin önəm verdiyi digər bir məqam, konstitusiyə və siyasi dialoqun önünün açılmasıdır. Onlara görə, bu mütləq şəkildə müəyyən liberal qaydalar fonunda olmaq məcburiyyətində deyil. Əhəmiyyətli olan, dezavantajlı (çətin vəziyyətdə olan) qrupların mədəni özünəməxsusluğunun önünün açılmasıdır [15, s. 14-16]. Post-kolonyal görüşə malik olan alimlər, liberalizmin mədəniyyətdən ayrı bir şey olmadığını vurğulayır. Elə buna görə də məsələnin həlli, o mədəniyyətin kodlarına əsaslanmamalıdır. Azlıqlara liberal olmama haqqı tanınmalıdır. (Kukatas kimi klassik liberallar da bu barədə eyni fikri müdafiə edirlər). Çünki yeganə ədalətli çərçivə liberal olan deyil. Beləliklə, fərqli mədəniyyətlərin dialoqda ola biləcəkləri, konstitusiyə və hüquqi dəyərlərin müzakirə edilə biləcəyi mədəniyyətlər arası dialoq mühitinin yaradılması çox əhəmiyyətlidir; Çünki daha əhatəli olanı budur [19, s. 133]. Bəzi cəmiyyətlərdə müstəmləkəçilik, siyasi quruluşun müəyyən qrupların nəzarətində olması nəticəsində dezavantajlı qruplar və iyerarxiyalar yaranmışdır. Post-kolonyal nəzəriyyəçilər yaranan bu bərabərsizliklərin tarixi kökünə getməyi təklif edirlər. Çünki onlara görə bu iyerarxiyanın və bərabərsizliklərin, cəmiyyət içində münasibətlərdə və hüquqi sistem içində normallaşdırılan əməlləri qəbul edilə bilməz. Post-kolonyal yanaşmanın tanınmış alimlərindən olan Parex multikulturalizmi, mədəni müxtəlifliyə imkan tanıyan və onu qoruyan siyasi nəzəriyyənin əsas amili kimi anlamağa cəhd edirlər. Parex, multikulturalizmi təkbəşinə fərqlilik və identikliklə müzakirə etməyə üstünlük vermir. Bunun əvəzinə mədəniyyətlə qaynaşmış və ondan qidalanan fərqlilik və kimliklərlə, yəni bir qrup insanın özlərini və dünyanı dərk etməkdə, fərdi və ümumi həyatlarını tənzimləməkdə istifadə etdikləri inancları bütövlükdə qavrayır. Bu çərçivədə Parex konstitusiyə, hüquqi və vətəndaş

dəyərlərinin cəmiyyətin xalq mədəniyyətini əks etdirdiyinə inanır və bunları "kütləvi dəyərlər" şəklində konsepsiyalaşdırır. Bunların qaçılmaz olan yaxşı həyat anlayışına forma və can verdiyini ifadə edir. Kütləvi dəyərlərin "dəyər" olmasının səbəbinin isə cəmiyyətin onları qoruması, onlara uyğun yaşamağa çalışması və üzvlərinin davranışlarını onlara görə mühakimə etməsindən qaynaqlandığını bildirir [15, s. 343-344]. Elə bu nöqtədə Parexin diqqət çəkməyə çalışdığı məqam çox əhəmiyyətlidir. Çünki Parex, bir cəmiyyətin kütləvi dəyərlərinin bir-biri ilə ardıcıl bütün yaratmadığını bildirərək qeyri-stasionar xüsusiyyətinə işarə edir. Yəni bunlar cəmiyyətin şərtlərində və qrupların öz baxışlarındakı dəyişikliklərə görə fərqlənirlər. Parexin "Multikulturalizmi Yenidən Düşünmək" adlı əsərində daim vurğuladığı bir digər nöqtə, dialoqdur. Ona görə kütləvi dəyərlər, cəmiyyətin əxlaqi quruluşunu əks etdirdiyi üçün azlıq adətlərinə dair mübahisələrdə də qəbul ediləcək tək başlanğıc nöqtəsidir. Çünki Parex insanların ilk mühakimələrinin, cəmiyyətin kütləvi dəyərlərinə söykənəcəyini bildirir. Yəni bir cəmiyyətdə qadağan, istifadədən çəkilmə, xoş görmə, təşviq etmə, cəmiyyətin geri qalanının örnək alması üçün qoruyub saxlamaq kimi müxtəlif şəkillərdə adətlərə kütləvi dəyərlərə istinadla reaksiya verilir [15, s. 345]. Bu çərçivədə multikultural baxış bucağı insanların mədəniyyətlə iç-içə olduğu, mədəni müxtəliflik və mədəniyyətlərarası dialoqun labüd və arzu edilən olduğu, bütün mədəniyyətlərin daxili plüralizmə sahib olduğu görüşlərinin qarşılıqlı təsirindən yaranır. Yaxşı cəmiyyət, mədəni müxtəlifliyin real və arzu edilən bir şey olduğunu qəbul edir və siyasi həyatını buna görə tənzimləyir. Qısaca multikultural yanaşma, dialoq sayəsində yaradılmışdır. Ən başda gələn qayğısı isə dialoqun davam etməsini təmin etmək, təsirli bir şəkildə davam edəcəyi şərait yaratmaq, dominant düşüncə formalarının hüdudlarını genişləndirmək və kütləvi olaraq qəbul edilən prinsiplər, nəzəriyyələr və siyasətlər yaratmaqdır [15, s. 430-431].

Nəticədə multikulturalizmə post-kolonyal yanaşmanı müdafiə edən alimlərin ortaq

nöqtəsi, universal olaraq qorunan amma həqiqətdə Qərb mədəniyyətini əks etdirən normaları rədd etmələridir. Bu istiqamətdə, qeyri-qərb mədəniyyətlərə hüquqlarının verilməsi çərçivəsində qiymətləndirdikləri multikulturalizmi həll yolu kimi görürlər. Multikultural bir cəmiyyətə, institutionallaşmış dialoq sayəsində çata biləcəklərini nəzərdə tuturlar. Bu çərçivədə, liberal və başqa yanaşmaları həll yolu kimi deyil; dialoqun bir hissəsi kimi müzakirə edirlər. Multikultural cəmiyyətin bütün üzvlərinin qəbul edəcəyi bir təşkilatlanma modeli axtarışında olan post-kolonyal alimlər, azlıq mədəniyyətlərinin də bu dialoq şəraitində aktiv rol alması zərurətini qeyd edirlər. Ancaq bu alimlər, eyni zamanda siyasi, ictimai və mədəni məsələlərə praktiki həll baxımından nöqsanları olan bir mövqe ortaya qoymuşlar. Daha yüksək səviyyədə mədəni konsensusu əsas götürən post-kolonyal yanaşma, bunu bəzi praktiki məsələləri ikinci plana ataraq edir.

Nəticə

Beləliklə, müəyyən fikir ayrılıqları olmasına baxmayaraq, multikulturalizmin 3 nəzəriyyəsi də dövlətin cəmiyyətə sonradan daxil olan azlıq qruplarının qorunmasını, onların cəmiyyətə qoşulmasına imkan verən qanunlar və siyasətlər yaratmasını nəzərdə tutur. Komunitaryan fikri müdafiə edən C.Teylor kimi alimlər, fərqliliklərin tanınma siyasəti və bu prosesin bir dialoq şəklində formula edilməsi məsələsini vurğulayırlar. Fərqlilikləri görməzlikdən gələn sözdə tərəfsiz siyasətlərin, heqmon mədəniyyəti əks etdirdiyi fikrini müdafiə edirlər. Halbuki bütün insanların bərabər hör-

mətə layiq olduğunu ifadə edirlər. Liberal yanaşmanı müdafiə edənlər, öz içlərində Kukatasın müdafiə etdiyi klassik liberal qanad ilə Kimlikanın müdafiə etdiyi bərabərhüquqlu liberal qanada bölünür. İlk qrup, multikultural siyasətlərin liberal dəyərlərlə zidd olduğunu irəli sürərək qrup haqlarına qarşı çıxırlar. Dövlətin rolunun bu tərz hüquqlarla genişlənməsini təhlükəli hesab edən bu alimlər, hər kəsin öz həyat yolunu seçməkdə azad olduğuna görə fərqliliklərə, yəni çoxmədəniyyətliliyə müsbət yanaşırlar. Hətta liberal olmayan dəyərlərə belə xoş münasibət göstərilməsini müdafiə edirlər. Buna qarşı olaraq müasir liberallar, qrup hüquqlarını tanıyırlar. Qrupların ehtiyaclarına cavab verməyən yanaşmaların bərabərhüquqlu olmadığını ifadə edirlər. Onlara görə azlıqların öz mədəniyyətlərini davam etdirmələri üçün onların fərqli olaraq tanınması lazımdır. Müasir liberallar, dövlətin fərqliliklərin idarə edilməsinə neytral qalmayaraq multikultural siyasətlərlə hərəkət etməsini vacib hesab edirlər. Çoxmədəniyyətliliyə post-kolonyal perspektivdən yanaşanlar isə ən əsas əvvəlcədən yaşanmış bərabərsizliklərin, inkar edilən hüquqların və azadlıqların, torpaqların alınmış olmasının, mədəni rituallarının yox olmasının kompensasiya edilməsi lazım olduğunu müdafiə edirlər. Onlara görə, qeyri-Qərb mədəniyyətlərinə hüquqlarının verilməsi, bütün qruplar arasında dialoq yolu ilə yaradılan multikultural cəmiyyət sayəsində reallaşacaqdır. Ayrıca bu vəziyyətdə olanlara müəyyən bir səlahiyyət və ya muxtar statusun verməsi problemləri həll edəcək.

Ədəbiyyat:

1. Nəcəfov E. Multikulturalizmin mahiyyətinə dair. Dövlət İdarəçiliyi. Nəzəriyyə və təcrübə, Jurnal, N3 (51), 2015, , s.103-112
2. Şahin, Bican. (2010). *Toleration: The Liberal Virtue*, Lanham, Md.: Lexington Books.
3. Appiah, Kwame Anthony. (2005). *The Ethics of Identity*. Princeton: Princeton University Press
4. Barry, Brian. (2001). *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
5. Bauböck, Rainer. (1996). Social and Cultural Integration in Civil Society, İç. R. Bauböck, A. Heller, A. Zolberg (ed.). *The Challenge of Diversity. Ontegration and Pluralism in Societies of Immigration*, (67-132). Aldershot: Avebury.
6. Bloemraad, Irene, Korteweg, Anna ve Yurdakul, Gökçe. (2008). *Citizenship and Immigration: Multiculturalism, Assimilation, and Challenges to the Nation-State*. *The Annual Review of Sociology*, 34, 153-79
7. Carens, Joseph H. (2000). *Culture, Citizenship, and Community: A Contextual Exploration of Justice as Evenhandedness*, Oxford: Oxford University Press.
8. Ivison, Duncan. (2006). *Historical Injustice*, İç. J. Dryzek, B. Honig, and A. Phillips (ed.). *The Oxford Handbook of Political Theory*, (507-525). Oxford: Oxford University Press.
9. Joppke, Christian. (1998). *Why Liberal States Accept Unwanted Immigration*. *World Politics*, 50 (2), 266-293.
10. Kelly, Paul. (2002). *Introduction: Between Culture and Equality*, İç. P. Kelly (ed.) *Multiculturalism Reconsidered* (1-17). Cambridge, U.K.: Polity Press.
11. Kukathas, Chandran. (1992, a). *Theoretical Foundations of Multiculturalism*. (1-21). 22 Nisan 2011. http://econfaculty.gmu.edu/pboettke/workshop/fall04/theoretical_foundations.pdf.
12. Kukathas, Chandran. (1992, b). *Are there any cultural rights?* *Political Theory*, 20 (1), 105-139.
13. Kymlicka, Will. (1995). *Multicultural Citizenship: Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Clarendon Press.
14. Moore, Margaret. (2005). *Internal Minorities and Indigenous Self-Determination*, İç. A. Eisenberg and J. Spinner-Halev (ed.). *Minorities within Minorities: Equality, Rights and Diversity*, (271-293). Cambridge: Cambridge University Press.
15. Parekh, Bhikhu. (2002). *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek Kültürel Çeşitlilik ve Siyasal Teori* (B. Tannıseven, Çev.). Ankara: Phoenix Yayınları. (2000).
16. Sandall, Roger. (2001). *The Culture Cult: Designer Tribalism and Other Essays*. Boulder: Westview.
17. Shachar, Ayelet. (1999). *Multicultural Vulnerability*, İç. C. Joppke and S. Lukes (ed.). *Multicultural Questions* (87-112). New York: Oxford University Press.
18. Taylor, Charles. (1994). *The Politics of Recognition*, İç. A. Gutmann (ed.). *Multiculturalism* (25-75). Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
19. Tully, James. (1995). *Strange Multiplicity: Constitutionalism in an Age of Diversity*. Cambridge: Cambridge University Press.
20. Vertovec, Steven. (Mart, Nisan 2001). *Transnational Challenges to the New Multiculturalism*. [Bildiri] the ASA Conference: the University of Sussex. Erişim: 05 December 2011, <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/WPTC-2K-06%20Vertovec.pdf>.
21. Wicviorka M., (1998) „Is Multiculturalism a Solution ?”, *Ethnic and Racial Studies* 21(5): 882-910

Açar sözlər: multikulturalizm, multikulturalizm nəzəriyyələri, zəif multikulturalizm, güclü multikulturalizm, multikultural cəmiyyət

Tarlan Orujova

*PhD student, the Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan*

THEORIES OF MULTUCULTURALISM

SUMMARY

Since the approaches to multiculturalism differ from each other, the article deals with the analysis of the theories of multiculturalism, general moments and differences between these various approaches.

The author researches the main and distinctive features of “soft” and “hard” multiculturalism.

The article also outlines that although there are certain disagreements, all of these three theories of multiculturalism mean the protection of minority groups that subsequently entered society and the creation of laws and policies that will be able to integrate into the society.

Key words: multiculturalism, theories of multiculturalism, “soft” multiculturalism, “hard” multiculturalism, multicultural society

Тарлан Оруджева

*Докторант Академии Государственного Управления
При Президенте Азербайджанской Республики*

ТЕОРИИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются теории мультикультурализма, общие моменты и различия между разнообразными подходами к мультикультурализму, поскольку эти подходы отличаются друг от друга. Автор исследует основные особенности и отличительные черты “мягкого” и “жесткого” мультикультурализма. Отмечается, что, несмотря на определенные разногласия, все теории мультикультурализма предполагают защиту групп меньшинств, создание законов и осуществление политики, позволяющих им интегрироваться в общество.

Ключевые слова: мультикультурализм, “мягкий” мультикультурализм, “жесткий” мультикультурализм, теории мультикультурализма, мультикультурное общество